

GBZ 332

A hiány emléke – az emlék hiánya

A rákoskeresztúri hősi emlékmű nyomában

OTDK-dolgozat

Tartalomjegyzék

Tartalomjegyzék	2
Bevezetés.....	3
A rákoskeresztúri temető és korai története	4
A Katonai temető.....	5
Mit nem látunk – A hősi emlékműről	7
Mit látunk ma –A temető mai képe.....	10
Az emlékmű és politika.....	15
Hova tűnt – feltételezések.....	18
<i>Háborútól az 50-es évekig.....</i>	<i>20</i>
<i>50-es években vagy azután</i>	<i>23</i>
<i>A Kádár - korban.....</i>	<i>24</i>
Ami biztos: hol nincs.....	26
További kutatási tervek	28
Képek jegyzéke	30
Felhasznált irodalom	31

„az emlékműveknek nem állíthatóak emlékművek” (Wehner Tibor)

Bevezetés

Dolgozatomban azt járom körül, hogyan lehetséges, hogy több rendszerváltáson túl nem maradt kézzelfogható forrás a rákoskeresztúri hősi emlékmű eltűnésével és a hősi temető történetével kapcsolatban. Hosszú távú tervem felgöngyölni a hősi temető és emlékmű kaotikus időszakának részleteit, ezen tanulmány keretei között viszont csak arra vállalkozom, hogy a szobor megsemmisülése időpontjának és körülményeinek feltételezhető elméleteit meghatározzam, melynek során fény derül arra is, mindez milyen nehézségekbe ütközik. Tehát a kitűzött cél csak eszköz arra, hogy megfejtése során felismerhetővé váljon, hogy milyen ellentmondásos emlékezetpolitikai akaratok vagy feladatköri mulasztások rejtőznek az emlékmű történetében.

Koselleck tézise szerint az egyetlen identitás, amit egy háborús emlékmű szolgálhat, az a halottak identitása, mivel minden politikai és társadalmi identifikáció, amit rajta keresztül meg akarnának ragadni, idővel eltörlésre kerül (Koselleck 2002). Emlékművem története az ezekhez az identifikációkhoz köthető funkcióváltásokról szól. Nem értek egyet teljesen Koselleck-kel abban, hogy egy emlékmű politikai kultusza eltűnik az utolsó hozzátartozó halálával (2002:288), hiszen szerintem pont ettől az emlékmű a halottak üres emlékét kihasználó jelentésváltozáson esik át.

A rákoskeresztúri Hősi emlékművet a temető föld feletti meghosszabbításának, annak szimbólumának tekintem, és hiányát a temető emlékének hiányaként értelmezem, így dolgozatomban az emlékmű utáni vég nélküli nyomozásom története tulajdonképpen a temető eltűnésének analógiája is. Habár természetesen nem fedheti egymást pontosan a kettő, egységesen rendszeridegen jelentéssel bírtak az ötvenes években. Igaz, a temetőt a századelején nyitották, de az első világháború után a nyugati elesetteket is itt temették el, továbbá irredenta felhanggal is bírt. Mindeközben az emlékmű Horthy- kori konstruktum mivolta –és az erre épülő jelentésrétegek - volt az az indok, ami 1945 után az ideológiai többletet biztosította számára. Hangsúlyozandó, hogy nem a szobor politikai állásfoglalásával értek egyet, hanem azt vallom, hogy eltűnése vagy eltüntetése magával rántotta a halottak – fizikai és fogalmi – emlékét is.¹ Fontosnak találom ugyanakkor

¹ „Ha nem is volt az a rendszer, hisz nyoma is eltűnt annak, amiben éltek és ami által elpusztultak, akkor meglehet, ők maguk sem léteztek. Akkor az életük annyit is ér, mintha a világon sem lettek volna.” (György 2012a:51).

elválasztani is az emlékművet a temetőtől: a földben nyugvó halottak kegyeleti, társadalmi kérdéseket vonnak maguk után, míg a fölöttük magasodó emlékmű a politikai szféra játékszere.

Másrészt a hiány nem csak elfelejtet, hanem jelen esetben emlékeztet is - habár nem az eredeti emlékműre, hanem arra a korra, amely elfelejtette. *„Ez a kor...úgy hagyhatna nyomot az utókornak, ha nem emelne szobrokat és emlékműveket. Az üresség felmutatása, a nyomtalanság keltése által teremtené adekvát korképet.”* – írta más kontextusban, de esetünkben is helytállóan Wehner Tibor provokatív esszéjében (2001:270).

Kutatásom főként levéltári munkán alapult, de - mivel a szobor elfelejtésének története érdekelt valójában - jelentős információkra – azok hiányáról - tettem szert a témában kompetens, vagy feladatkörük szerint annak szánt személyekkel folytatott levelezések és beszélgetések során. Így a témában fellelhető források olvasásán túl kapcsolatban álltam azok némelyikének szerzőivel, így Szabó András csíkszeredai művészettörténésszel, Lukácsi Attila temetőtörténésszel, Cserné Tárnok Imola sírkertkutatóval, Tóth Sándor helytörténésszel, továbbá intézményekkel: a Fővárosi Levéltárral, a Kegyeleti Múzeummal, a Kegyeleti Bizottsággal, a Városvédő Egyesülettel, a Nemzeti Múzeummal, a X. kerületi Helytörténeti Múzeummal, a *Rákosmente* helytörténeti lap szerkesztőségével és a Hadtörténeti Intézettel. Kiemelném, hogy némelyek szívélyes, bár nem mindig hasznos segítségével szemben a témában valóban érintett intézményektől vagy elutasítást kaptam, vagy a kérdéssel szembeni teljes idegenségről tettek tanúbizonyságot. A dolgozat leadásának idejében a levéltári kutatás még folyamatban van, viszont a munkát az sem segíti, hogy a releváns iratok vonatkozásában teljes átrendezést hajtottak végre pár éve a levéltárban, így a korábban kikutatott adatok alapján nem kereshetőek vissza a megfelelő dokumentumok. Sajnos, a levéltárosok elmondása szerint a temetők anyagtárolási rendszere nem működik megfelelően, és a levéltár csak nemrég kezdte felmérni az állapotokat.

A rákoskeresztúri temető és korai története

Mindenekelőtt szükséges térben és időben elhelyezni a vizsgált emlékművünket, ezért először tekintsük át a temető történetét. Miután a Kerepesi temető szűkössé vált, a Fővárosi Tanács 880/1185 okt. 18-i lgy. határozatának következményeképp (Fehér 1933) az egykori Drasche-téglagyár és a kőbányai szőlők közti pusztaság 429 holdnyi területén nyitották meg az Új köztemetőt 1886. május 1-jén (Lukácsi 2004), ahol csak augusztusban kezdtek el temetkezni. A geometrikus tér alapos tervezésével, a négyzetes parcellarendszer

megalkotásával és a kiszolgáló épületek elképzelésével Czigler Győző építész, műegyetemi tanárt bízták meg. 1903-ban készült el a bejárat épületegyüttes, amelyben az igazgatóság és a felvételi irodák helyezkednek el. Ennek részét képezi a 26 méter magas harangtorony Maróti Géza Atyaisten-szobrával, a szélső épületek homlokzatát pedig Róth Miksa üvegmozaikjai és Vajda Zsigmond freskói díszítik. A bejáratnál volt látható emlékművünk tervezőjének, Márton Ferencnek a hősi emlékművön felüli másik rákoskeresztúri alkotása, amelyet statikai okokból tüntettek el – szintén nyom nélkül – miután az villámcsapás következtében megsérült (Csernus-Lukács 1999). Helyére 1938-ban az Euharisztikus Kongresszusra építették Maróti Géza Feltámadás Angyalát (Rajna 1989), ami azóta szintén eltűnt. A temetőben található ravatalozó pedig 1921-25 között készült el, Wossola Sándor tervei szerint (Csernus-Lukács et al. 1999).

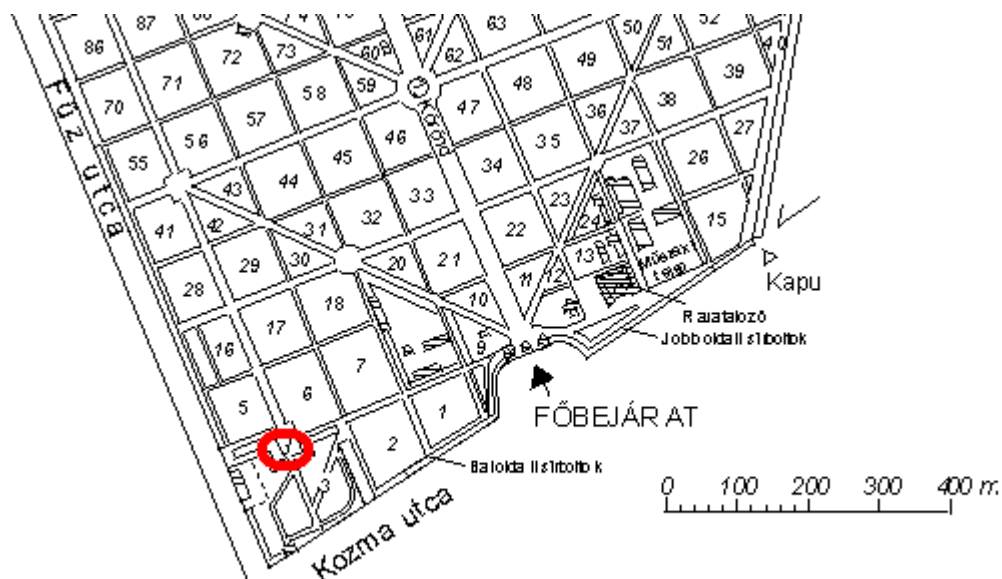
1933-tól kezdve összesen öt alkalommal bővítették a temetőt, így ma már mintegy 207 hektáron terül el, 301 parcellával (Lukácsi 2007). A köztemető a II. világháborúban a Farkasréthez hasonlóan hadszíntér volt: 1944. december 30-án a front a Rákospalota - Rákosszentmihály - Mátyásföld - Új Köztemető - Pestszentlőrinc - Pestszentimre - Soroksár vonalon húzódott. Január 1-re a szovjetek kiverték innen a németeket, és ezután indult meg a szovjet és román támadás Cinkota és Rákosliget között (Lukácsi 2004). Az 1950-es években a politikai okokból halálra ítélteteket, a koncepciós perek áldozatait, illetve az 1956 után kivégzetteket is a temető félreeső parcelláiban temették el, amely a legsürgetőbben rehabilitálandó területté vált a rendszerváltás után. Talán ennek az érthetően kitüntetett figyelemnek köszönhető, hogy a 90-es években a temető egyéb területeit emlékezet szempontjából mostohán kezelték (a 301-es parcelláról lásd bővebben K. Horváth 2005, György 2012b). Mindenesetre a 301-es parcella története is ugyanarról az elzárt, felejtésbe hajló emlékezet-ről tanúskodik, mint amit a hősi temetővel kapcsolatban tapasztalunk (ld. György 2012), és vizsgálódásunk legvégén külön hangsúlyt fog még kapni létezése.

A Katonai temető

Budán létesült 1686-ban az első katonai temető a mai Déli pályaudvar területén, amely 1797-ig a budai helyőrség halottait fogadta magába. 1795-ben a Vízivárosi temető (vö. Kovács 1930) egy része lett elkülönítve ilyen célokra, továbbá 1790-től 1847-ig a Várkert helyén is katonai temető működött, valamint a Tabáni temető egy részét is katonai temetőként használták (Lukácsi 2007). Pest első katonai temetője 1746-ban létesült (Fehér 1933) az Erzsébet tér helyén, majd miután az betelt, 1780-ban a városi tanács a régi

katonai téglavetőt jelölte ki egy új katonai temető helyszínéül. Ezt követte a Váci úti temető megnyitása, ami a Kerepesi temető létrejöttéig működött². Józsefváros katonai temetője előbb a Józsefvárosi pályaudvar helyén, majd a mai Vajda Péter utcában volt.

1886 után a pesti oldal katonai temetője az Új köztemetőben került kialakításra Hősök Temetője néven (Lukácsi 2007). Habár a Fővárosi Tanács 880/1185 október 18-i lgy. határozata vegyes temetkezést rendelt el (Fehér 1933), 1903-ban katonaság számára két külön parcellát nyitottak (Csernus-Lukács et al. 1999). A katonai temető (1. ábra) 1903 és

1. ábra

1955 között működött, területe két parcellából (3,4) lett az első világháború utánra 25 katasztrális hold. Az évek során a hősi halottak, hadi foglyok és a szövetséges halottak temetkezési helyeként működött, továbbá ide hantolták a két világháború magyar és külföldi áldozatait is.

Az ötvenes években a Honvédelmi Minisztérium lemondott a sírok gondozásáról, és megkezdődött a temető felszámolása, így nem kevesebb, mint 18-20 ezer sír enyészett el. Ezzel felrúgták a Genfi Egyezményt, mely szerint a hősi halottak sírjait megszüntetni tilos. De a hősi sírokat a 90-es években is kegyeletsértő módon helyezték át. A 3-as parcellába temették ugyanis a Budapest ostromakor elesett vagy ezer katonát, és itt állt Gerenday Károly az I. világháború kilencven hősi halottja emlékére című szobra is (2. ábra), amelyet 1992-ben áthelyeztek

2. ábra

²Amelynek közelében szintén volt egy katonai temető.

az első körönd közepére, a feliratot megváltoztatták rajta, az alatta nyugvó halottakat pedig a Soroksári temető ejtőernyős katonáival együtt jeltelen sírba temették. Második világháborús hősi halottak nyugszanak elszórva több helyen a temetőben: 31., 32., 41. parcellában és családi sírboltokban is, a 162-es parcellában pedig ezrével temettek második háborúban elhunyt polgári áldozatokat névtelenül (Csernus-Lukács 1999). Ám mégis az igazi problémát az exhumálások következtében történő átrendezések jelentik: miután a Kerepesi temetőt dísztemetővé nyilvánították, kilenc ottani táblát kiürítettek, és az innen származó 32 ezer halottat közös sírba temették Rákoskeresztúron. Ugyanez megtörtént 1953-ban is a Gumigyár terjeszkedése miatt, de ez esetben az Új köztemetőben az ígért sírboltokat nem építették ki. Továbbá a Munkásmozgalmi Pantheon kialakítása is hasonló következményekkel járt. Zsigmond János némi túlzással, de azt állítja, hogy ilyen méretű exhumálásra és síráthelyezésre másutt nincs példa (Csernus-Lukács et al. 1999:40).

Mit nem látunk – A hősi emlékműről

Még a háború alatt felmerült a hősi emlékmű felállításának ötlete. Reiss Zoltán tart. műszaki hadnagy tervei alapján 1917-ben készítette el a térparancsnokság az ideiglenes, un. Isten kardját (vö. Heczeg-Spiegel 1915): hat méter magas fa kardpenge, bádoggal bevonva, mögötte alacsony márvány kereszt, jobbról-balról két kisdombon az Attila kincs ivócsészéinek nagyított mása, a kereszt előtt két oldalt rossz minőségű műkőből egy-egy sas helyezkedett el (3.ábra). 1927-ben a Hősi Temető felügyelősége – egy 1934-es statisztikai közlemény szerint – irredenta jelleget adva az emlékműnek (Liber 1934) a dombocskák helyén hármashalmot emelt, az Attila kincs másolatok pedig külön talpazatra kerültek. A hármashalom alatti deszkaváz romlani kezdett, bedőléssel fenyegetett. Ez volt az oka, hogy már 1929-ben felmerült egy tartós emlékmű állításának ötlete, de akkor nem volt meg hozzá a szükséges anyagi forrás. Tárgyalások

3. ábra

eredményeképp Gömbös Gyula 15.000 pengővel járult hozzá a költségekhez, a székesfőváros ugyanennyit adott, továbbá a pályázat 6400 pengős költségeit is magára vállalta.

A főváros és a m. kir. honvédelmi minisztérium 1932. június 20-án adta ki a titkos pályázatot, amelyben 30.000 pengőből megvalósítható, az egyszerűség erejével ható, építészeti emlékmű terveit várta, 1932. szeptember 20-i lejáratú idővel.

A bizottság (elnök: Liber Endre alpolgármester, tagok: Csilléry András, Petrováczy Gyula, Ugron Gábor törvényhatósági tanácsstagok, Némethy Károly, Salamon Géza, Wossala Sándor tanácsnokok, Darvas Lajos tábornok, vitéz Basó Ödön főparancsnok, Kékessy Lőrinc altanácsnok a honvédelmi minisztérium részéről, Hüttl Dezső műegyetemi tanár, Kertész K. Róbert államtitkár az Országos Magyar Képzőművészeti Tanácstól, Bierbauer Virgil, Thomas Antal műépítésszek a Magyar Mérnök- és Építészegylet részéről, Hikisch Rezső műépítész, Tóth István és Zala György szobrászművészek) átselejtezték a beérkezett 117 pályaművet, de az 1000 pengős első díjat nem adták ki. Megvettek nyolc tervet (Gregersen Hugó, dr. Lux Kálmán és Géza, Márton Ferenc, Merxbauer Ferenc, Müller M. Antal, Papp Imre, Suppinger Ferenc, Szabó Lajos műveit) és a művészeket átdolgozott tervek benyújtására hívták fel, amely 1932. november 30-ig volt esedékes (Liber 1934).

4. ábra

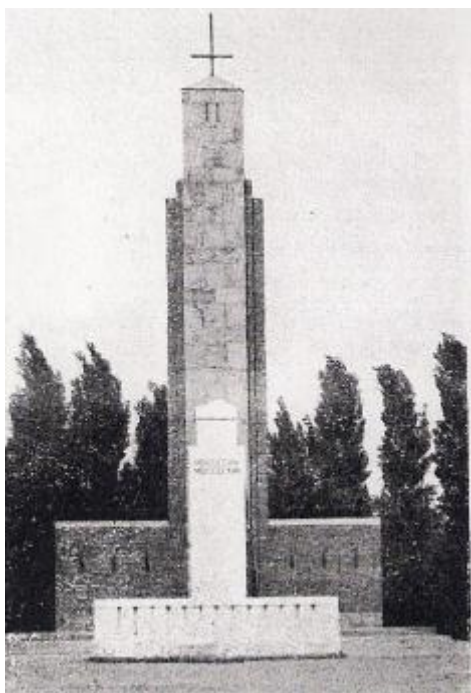
Hosszas vita után szótöbbséggel Márton Ferenc, csíkszeredai festő-szobrász kapta meg az első díjat és a megbízást. Ez után a munkája után tért át a háromdimenziós művészetekre, több világháborús emlékműve is készült a későbbiekben (Szabó 2009).

Nem ez volt az egyetlen alkotása a temetőben: a főbejárat épületegyüttes tornyának párkányá felett állt a pálmaágot tartó Genius szobra, amelyet rossz állapota miatt szintén eltávolítottak azóta (Csernus-Lukács et al. 1999).

A részletes tervek elkészítésében Márton Ferenc felkérésére Foerk Ernő is részt vett. 1933 tavaszán vette kezdetét az építkezés, amelyen Márton Ferenc valamilyen okból kifolyólag nem lehetett jelen - csak szakember figyelhette a munkát -, az építkezésről mégis látható egy 1938-ból származó festménye. (4. ábra)

Az emlékművet 1933. november 1-jén avatták fel, hallottak napján, Horthy jelenlétében. A beszédeket vitéz Nánássy-Mégay Ernő altábornagy mondta, majd dr. Sipőcz Jenő polgármester vette át az emlékművet, azután gyász-zsolozsmát mondott a

felállított oltár előtt Haáz István tábori püspök. Az avatásról készített MFI híradórészlet a

5. ábra

legkonkrétabb vizuális forrásunk az emlékmű létezésével kapcsolatban.

Az emlékmű (5.ábra) 17 m magas köpillér volt, egyszerű vörösréz kereszttel a tetején. A pillér előtt hatalmas kőkoporsó foglalt helyet, „MCMXIV-MCMVIII” felirattal, két oldalán két klinkertéglából épült szárnyfal, felső kőszegélyén 3-3 vörösréz kereszttel volt látható. A pillér oldalán majdnem teljes magasságig klinkertéglából épített tagozat húzódott. Az emlékmű előtt kőkorlát volt, mely a kőkoporsó körül szószerűen előugrott. A kőkoporsó oldalain 1-1, a szárnyfalakon 3-3 bronz koszorútartó foglalt helyet. A kőkoporsó, a korlát a pillér és a szárnyfalak fedőlapja mészkőből, a

pillértest vöröses pilisborosjenői mészkőből készült. (Liber 1934)

Láthatjuk, hogy az emlékmű esztétikájában kiemelkedően modern, mind a hősi emlékművek típusait tekintve, mind Márton Ferenc életművében belül. Koselleck szerint a háborús emlékművek már önmagukban a modernitás jelei, habár vizualitásuk nem feltétlenül tükrözi azok modern interpretációját. A háborús emlékművek modernitás felé való lépése az volt, hogy a halottakról való megemlékezés kilépett a temetőkből és templomokból a közterekre (Koselleck 2002). Ezekkel szemben esetünkben azt tapasztaljuk, hogy formájában modern emlékmű áll retrográd környezetben. Tízezrek holtteste pár négyzetméteren olyan tapasztalat, amire nem lehet reagálni a hagyományi metaforákkal, az európai győzelmi szimbólumaink tárháza pedig véges. Ennek következményeként szerte Európában hasonló formavilágú elsős világháborús emlékműveket állítottak. A vizsgált emlékművünk ellenben egészen unikális, talán inkább a brit és az amerikai emlékművekre hajaz, sem mint a német vagy francia társaira, miközben előre vetíti a II. világháborús emlékművek formavilágát (vö. Koselleck 2002).

Prost elhelyezkedésük, formájuk és feliratuk alapján tipologizálja a háborús emlékműveket. Hangsúlyozza, hogy a hősi emlékművek emblémáikban laikus, polgári emlékművek, és valójában nem vallásos ikonográfiájúak. Ezeken a civil emlékműveken belül különbözteti meg a patrióta civil és a temetői civil emlékműveket. Előbbiek köztériek, a megbecsültség, dicsőség hősiesség szemantikáját hordozzák felirataikban is.

Szerinte a temetőinek sem kell tükröznie szimbolikájában a vallásosságot, elhelyezkedése és halállal kapcsolatos feliratai tanúskodnak erről (1984). Ellenben mi emlékművünk a temetői civil emlékművek közt ikonográfiáját tekintve ennél több hatalmas koporsójával. Hozzá kell tenni, hogy egy szobor esztétikuma általában túléli annak politikai üzenetét, ezen belül is a halál szimbólumai élnek túl legkönnyebben a politikailag viszontagságos időket (vö. Koselleck 2002).³

Az emlékművünk szimbolikájában a Prost által említett másik típushoz, a patrióta emlékművekhez is kötődik hatalmas oszlopán keresztül. A temetői és patrióta típusok elválasztása ellenben nem kell, hogy éles legyen, hiszen mindkét esetben ugyanolyan megjelenített áldozatról kell beszélünk: a haza és Isten közötti összefüggés ebben az értelemben vitathatatlan (vö. Prost 1984).

Másrészről amúgy is nehéz elválasztani a keresztény és a nemzeti elemeket egymástól a hősi emlékművek esetében (Koselleck 2002), és a mi emlékművünket vizsgálva a Horthy - korszakban ez igen erősen kiütözik. Továbbá patrióta emlékművek teret adnak a nacionalizmus szimbolikájának is (Prost 1984). Esetünkben szemantikailag már nem, de a hely szellemének és a folytonosságnak tekintetében irredenta emlékműről kell beszélünk. A körülmény, miszerint az emlékműállítás költségeinek felét személyesen Gömbös Gyula állta is emellett szól. Az emlékmű politikai üzenetét viszont még bőven tárgyaljuk a tanulmány során.

Mit látunk ma –A temető mai képe

6. ábra

A hősi temető a 3-4-es parcellában terült el, amely a főbejárattól balra indulva két parcellán áthaladva érhető el. Az 1-es parcelláig végig századfordulós halottak nyugszanak az urnafalban, e mentén jutunk el ahhoz a parcellához, ahol ma olasz díszparcella található, és aminek közepén kőkoporsó alakú emlékmű áll. Gyanús, hogy ennek helyén, de a források szerint a 2-es parcellában állt eredetileg a ma, a vizsgált emlékművünk helyére állított, Körmendi Frim Jenő alkotta honvédszobor (6.ábra), annak talpzatán az I. világháborúban elesett és a 2-es

³ A későbbiekben még látni fogjuk, hogy valószínűleg a koporsó maradt legtovább a helyén.

parcellában eltemetett magyar halottak nevével. Egyébként nem ez az egyetlen a világháború nemzetközi halottai számára újraalkotott temető, hiszen I. világháborús török díszparcella is található majd negyven parcellával északabbra. Ezen felül több olyan

7. ábra

katonai parcella fekszik a temetőben, amelybe a világháborúk külföldi áldozatait temették (az eddigieken túl bolgár, lengyel, román, szovjet), a német katonák hamvait viszont ma már csak emlékmű képviseli, azokat Lukácsi Attila szerint a Budaörs melletti új német-magyar katonai temetőbe szállították át (2007). Ezek alapján megállapítható tehát a temető vezetőségének rehabilitáló törekvése.

A 7-es parcellában még áll Lőte Éva 1942-es, Az idegenben nyugvó hősi halottak emlékműve (7. ábra), és a bejáráshoz közel az I. világháborúban elesett

magyar katonák is kaptak egy követ (8. ábra), habár ez meglepő Körmendi Frim Jenő a későbbiekben

tárgyalandó azonos célú, de téves helyű szobrával kapcsolatban. A 3-4-es parcellát kerítésszerűen a 70-es és a 2000-es évek között elhamvasztott halottakat őrző urnafal veszi körbe – ahogy az eltűnt emlékmű helyét is –, de inkább zárja el a főút vonalától. Ennek oka abban keresendő, hogy az évtizedekig romos területet inkább elrejtették a temető látogatói elől, mintsem megpróbálkoztak volna annak helyreállításával. Ez, de pontosabban csak terület felhasználása csak a 90-es évek végén következett be, hisz a 3-4-es parcellák helyén ma a 2000-es évekből származó (9. ábrák), szépen gondozott, új sírokat találunk, és csak a betonkerítés (10. ábra) emlékeztet arra, hogy ez a terület valaha nemkívánatos része volt a temetőnek. A főút vonal egyik oldalán ez az urnafal húzódik, a másik oldalán új, 1848-as halottaknak szánt parcellát (11. ábra) találunk az emlékmű közvetlen közelében. Ezek a halottak eredetileg biztosan nem itt nyugodtak. Az emlékműavatásról fennmaradt filmhíradórészleten jól látható, hogy az emlékműtől jobbra elhelyezkedő parcellák – ahol most vegyesen nyugszanak a 60-as évektől a 2000-es évekig elhunyt halottak - ezzel a résszel együtt akkortájt üresek voltak, hiszen ezen a területen monumentális tömeg látható a videón. Rákoskeresztúron az evangélikus

8. ábra

temetőben voltak 1848-as honvédsírok, ahogy a falu nyugati végén is elhelyezkedtek (Sinkovocsné Kalina 1988), de más, már bezárt temetőkből is hoztak ide 48-as hamvakat (Csernus-Lukács et. al 1999). Itt áll az a tábla is, miszerint a jövőben is a roma halottainak szánt emlékmű fog emelkedni (12. ábra).

Mielőtt ezen az úton egyenesen haladva szembetalálnák magunkat az emlékmű hült helyével, tegyünk egy kört, és kerüljünk mögé. A felvételeken az emlékmű mögött növényfák közül három még ma is a helyén nő a látható hasonlóság alapján⁴. A közvetlenül a Hősök Oltára mögött álló két fa helyén is a korábban említett urnatartók találhatók. Nem tudni, hogy ezek a fák az emlékmű esetleges dőlése vagy döntése következményeképp enyésztek-e el vagy az urnatartók építése miatt kerültek kivágásra. Ezekről jobbra, észak felé haladva kezdődnek a 60-as évek sírjai, onnan előre pedig a 40-50-es évek halottai nyugszanak, kicsit nagyobb rendezetlenségben. Itt találunk például olyan esetet, hogy más nevet róttak a sírkőre, mint ami az alatta lévő síron olvasható (12. ábra), és – valószínűleg a látogató és ápoló hozzátartozók megritkulásának is köszönhetően – sokkal kuszább a terület.

Ha ezen a vonalon egyenesen tovább megyünk, akkor egy elszórt és elfeledett, vadnövényzettel benőtt sírokkal (13. ábra) – melyek dátumát a növényektől leolvasni sem lehet – tagolt területen keresztül, majd a kísérteties, funkciójukat veszített sírokból rakott óriási kőhalmon (14. ábra) át – amihez hasonlónak képzelem a Hősök Oltára helyét is a ledőlése után – jutunk el a temető átellenes végébe, a 301-es parcellához. Valószínűleg ez az az útvonal a mohamedán és görögkeleti vallásúak külön parcelláitól északra, ahol a Németvölgyi temetőből idekerült sírok találhatók. Erre önálló parcellájuk van az ismeretlen elhunytaknak, és az önkormányzat által eltemetetteknek (grátisparcella) is (Lukácsi 2004).

A 300-as parcellához érve a hasonlóság Márton Ferenc és Jovánovics György emlékműve (21. ábra) között észlelhető - de inkább beleképzelhető (vö. György 2012b). Jovánovics emlékműve roppant összetett (lásd bővebben Rényi 1999, Földényi F. 1992), míg a Hősök Oltára csak egyszerű épületszerű „obeliszk” kőkoporsóval. Igaz, felületes szemléléssel az ezzel hasonlatos szarkofág Jovánovics emlékművén is megtalálható, az oszlopszerű kiemelkedés szintúgy, de Jovánovics elmondása szerint korábban nem is ismerte az emlékművet (Jovánovics György személyes közlése Kiss Dórának, 2012. április 23.). Ennyi erővel az a lényegesen morbidabb felfedezés is megemlíthető, hogy az 1968-ban Pompás János tervei szerint épült, ma már nem használatos, lezárt krematórium

⁴ Vesd össze a régi és a mostani emlékmű fotóját. (5. ábra és 23. ábra)

9. ábrák

10. ábra

11. ábra

12. ábra

13. ábra

14. ábra

15. ábra

(Csernus-Lukács et al. 1999) kéménye kísértetiesen idézi a Hősök Oltárának a temető fölé magasodó oszlopát.

De az elrugaszkodás után térjünk vissza a földre - akár szó szerint is. Hiszen a föld az, ami azonos az 1933-ban és 2012-ben élénk táruló képen a Hősi emlékmű, a 3-4-5-6 parcellák által közrefogott helyén (1. ábra). Ugyanis a szobor alapozása az eredetinek tűnik: anyaga mészkőnek látszó, szószerűen előreugró része pedig a kőkoporsó talapzatát idézi, és lépcsői hasonlóak az épületjellegű emlékmű szintjeihez. (15. ábra). Eredeti tengerszint feletti magassága valószínűleg magasabb volt, a föld mostanra feltöltötte a területet, így a lépcsők mélyebbről indulhattak. A látvány (16. ábra) szokatlanul idegen – valahogy gyanúsán nem ide való. Hiszen a majdnem üres térben, a különleges alapozáson, egy törött 1914-1918 kőtáblával (17. ábra) megtámasztva most Körmenyi Frim Jenő honvédszobra található, amely a korábban említett 2-es parcellán állt eredetileg⁵, és amelyet kegyeletsértő módon helyeztek át, hiszen talpazatán olvashatóak az annak idején ott eltemetettek nevei (18-19. ábra).

Az illetékeseknek egyébként nem ez volt az egyetlen ilyen lépése: a Budapest ostromakor elhunyt katonákat az ott lévő Gerenday-féle gyászoló honvédszoborral (2. ábra) együtt 1992-ben szintén kegyeletsértő módon áthelyezték az első körönd közepére (Lukács 2007).

A mostani helyzet azért is érthetetlen, mert ezzel a látvánnyal kapcsolatban ellentétes véleményeket hallani. A Márton Ferenc életművét feldolgozó monográfiájában Szabó András az emlékművet keresve a következőket írja: „2009. július 5-én Rákoskeresztúron csak a következő felirattal ellátott országzászló emlékművet találtam: „Községi köznevelési központból eredeti állapotába helyreállítva a 2007. évben.” (Szabó, 2009:48). 2012. április 28-án nem ez a látvány fogadott a keresett helyen, ám ha Szabó András valóban a megfelelő helyen látta ezt a feliratot, az is döbbenetesen hamis eredménnyel jár, és ha az építő szakértője mégis rossz helyen keresi az emlékmű helyét, mély döbbenettel abból is hasonló következtetéseket tudunk levonni. Mindazonáltal a rákoskeresztúri Országzászló emlékmű jelentésváltozásai is figyelemre méltóak, de ennek tárgyalására a jelen dolgozat keretei között nincs mód.

⁵ A hivatalos kiadvány szerint ez hant nélküli parcella (Prutkay - Gáspár 1999), ám így nem világos, hogyan lehettek alatta sírok.

Az emlékmű és politika

Habár érintőlegesen utaltunk már rá, ahhoz, hogy érthessük a rákoskeresztúri hősi emlékmű történetét, szükséges egy rövid összegző kitérést tennünk az emlékművek és a mindenkori politikai hatalom kapcsolatára. Pótó János felosztását – és összességében szemléletét – alapul véve a köztéri szobrokat díszítő szobrokra és emlékművekre oszthatjuk. Az előbbiek feladata a köztér humanizálása, továbbá politikától független, pusztán esztétikai megítélésűek, abban az esetben, ha stílus-pluralitás érvényesülhet, viszont, ha hatalmi eszközökkel preferált stílussal (pl. szocreál) kell számolnunk, akkor a díszítő szobor is ideológiai töltetűvé válik (Pótó 2003:19). Pótó az emlékműveket – amelyek megítélése elsősorban politikai és nem esztétikai (2003:20) – is két csoportba sorolja aszerint, hogy emlékmegőrző vagy politikai emlékművekről beszélünk (2003: 19). Én nem feltétlenül értek egyet ezzel a kettéválasztással, hisz mindkettő alapvető eleme a nyilvánosság, ami a mindenkori politikai hatalomhoz kötődik. Abban az esetben is, ha nincs mögötte direkt politikai nyomás, az alkotó egzisztenciálisan függ az a megrendelőtől. A zsűri, a megrendelő és az átvevő, ami rendszerint az állam, az alkotás folyamatába is beleszól. Az emlékmű történeténél már láttuk, hogy miután első díjat nem is osztottak az emlékmű megalkotására pályázó művészeknek, többször átjavították a beérkezett terveket. A propagandaszemléletnek, az egyszerűsített történelem képnek és a szobrászat adottságainak köszönhetően az emlékmű sematikus lesz (Pótó 2003): esetünkben heroikus és monumentális.

Mind méretük, mind elhelyezésük tanúskodik az emlékművek aktuális jelentőségéről, példánk tekintetében pedig 17 méter magas kőépítményről kell beszélünk, ami monumentalitásában páratlan a temetői emlékművek, de az első világháborús emlékművek között is. Továbbá kontextusa is nagyon lényeges: a temető hagyomány, történelem és személyes múlt metszéspontja, ennek eredményeképp tekinthetnénk akár nora-i értelemben vett emlékezet helyének is (Nora 1999), de Pótó úgy véli, az emlékművek nem emlékezet és történelem metszéspontján keletkeznek, hanem rekonstruált múlt és politika metszetében (Pótó 2003). Abban az értelemben is emlékezet helyként vizsgálható a hősi temető, hogy anyagi, funkcionális és szimbolikus jelentéshordozói vannak, amelyek külön-külön változtak a politikai rendszerek váltakozásával és az idő múlásával, olyannyira, hogy a fizikai hordozó megszűnt létezni. A kérdés, amit fel kell tennünk, hogy ki akarja az emlékművet életben tartani? Mivel a 40-es években még éltek első világháborús hozzátartozók, és akár járhattak is a temetőbe, úgy vélem, akkor ennek lehetett emlékezet hely funkciója is. K. Horváth Zsolt szavaival „a temető olyan, az elhalt személyek és

túlélők közötti kommunikatív hely, ahol az adott személy földi maradványai számára – általában a temetőretorika lehető legegyszerűbb eszközeivel – jelet állítanak a hozzátartozók.” (2005:43). A temető a gyász rítusának helyszíne, és ebben a konkrét temetői kontextusban több minden ötvöződik: egy részről a tényleges életvesztés, a háború elvesztése és - ahogy később látni fogjuk – egy sajátos irredenta nemzeti gyász. Vagyis értenünk kell, hogy nem győzelmi emlékműről van szó, hiszen a Hősök Oltára valójában a vesztesek emlékműve, amely sajátos gyászt von maga után.

Továbbá a háborús gyász nem normális gyász – egyrészt nem természetes halál előzi meg (Koselleck 2002) –, másrészt nem a család természetes sorrendjében (öreg- fiatal) bekövetkezett halál (Audoin-Rouzeau – Becker 2007). Ez a fordított gyász pedig nagyobb traumát okoz, mint normál esetben. Más szempontból is eltérő a háborús halál az egyéb elhalálozástól: a katonák egyedül hálnak meg, tehát a gyászolóknál a halált megelőző rituálé hiányzik (Audoin-Rouzeau – Becker 2007).⁶

A gyászolók számára a halott teste rendkívül fontos, amihez a legtöbb háborús esetben nem jutnak hozzá. Esetünkben a test nem maradt a harctéren, hanem eltemették a katonai temetőben, emiatt jelentős a kegyeleti kérdés is. De nem csak a testet rejtő sírról kell beszélnünk, hanem az azokat jelölő emlékműről is. A halál szimbolizációja alapvető fontosságú a gyászban: ez a metonímia, a jelentés áthelyeződése a holttestről a sírra, vagy síremlékre lehetővé teszi, hogy a gyászolók rögzítsék bánatukat a hordozóra, ami átveszi a halott helyét. A hősi emlékművek esetében pedig működik egy ezzel szögesen ellenkező hatású folyamat is, ugyanis látnunk kell, hogy a hozzátartozók halottja egyben a haza halottja is lesz, heroizáción esik át a társadalom szemében, és ez a családokon belül is folytatódik. Ám a „hősi halált halt” visszás jelenség, hisz az idealizálás késlelteti a gyász feldolgozását, így az elhúzódik (Audoin-Rouzeau – Becker 2007:173). Ezért a hősi temető a személyes gyász szempontjából eleve és önmagában ellentmondásos.

Ellenben Koselleck véleménye e tekintetben némileg eltér Audoin-Rouzeau és Becker elméletétől, hisz szerinte a háborús halottak kivételes státusza azt erősíti a túlélőkben, hogy haláluk nem volt hiába való (2002).

A helyszínnel kapcsolatban az is kiemelten fontos, hogy a temető politikai szintér is: szélsőséges esetben a *damnatio memoriae* mindent megelőző aktusának tűnik, hogy nem csak az emléket, hanem annak pre-egzisztenciáját, a fizikai maradványokat is megsemmisítik. Ez a totális diktatúrák sajátja: levéltári forrásaink vannak a Rákosi

⁶ Koselleck ellenben azt állítja, hogy egy másik szempontból igen is interakció: meghalni valaki által valamiért.

rendszer temetőbe-zárásairól is, de világosabban látjuk ezt a náci Németország esetében. Young ugyanis a zsidó temetők kapcsán ír arról, hogy a nácik nem csak azokat pusztították el, akik a korábbi nemzedékek emlékezetét őrizhették volna, hanem a tereket is igyekeztek eltörölni, ahol emlékezni lehet a meggyilkoltakra (2004).

Ráadásul a temető helyszíne a közigazgatásban is fehér folt, szakrális mivolta miatt egyrészt egyházi, ugyanakkor nagyon is világi, még hozzá állami, de mégsem egyértelműen köztér. Az új köztemető esetében külön problémát okoz, hogy „rákoskeresztúri” a titulusa, mégis közigazgatásilag a X. kerülethez, Kőbányához tartozik, mi több, a történeti kerülethatárok változásai is nehezítik az értelmezést. Ezek miatt az ellentmondások miatt a területén elhelyezkedő emlékművek gyakran nem szerepelnek az összefoglaló katalógusokban, de még a hivatalos intézkedések is gyakran elkerülik őket. Emiatt nem lehet biztosnak venni azokat az összeszámolásokat, amelyek a fővárosi emlékműveket igyekeznek –akár a teljesség igényével is – sorba venni. Pótó mégis így tesz, amikor azt állítja Rajna Györgyre hivatkozva, hogy a Horthy-rendszerben 149 szobor készült, ebből 80 emlékmű, és a háborúig 140 állt is belőle. Azt viszont elmondhatjuk, hogy két világháború közötti szoborállítások a múlt megőrzésére törekedtek, konzerváló szándékúak voltak. Azok az emlékművek, amelyek aktuálpolitikai jelentőséggel bírtak mind felállításuknál, mind ledöntésüknél négy alapszortot alkotnak Pótó szerint: első világháborús emlékművek, 1918-19-es emlékművek, revíziós emlékművek, politikusok és művészek szobrai (2003). A Hősök oltára pedig első világháborús, revíziós felhanggal bíró emlékmű.

1945 után nem csak arról van szó, hogy új politikai hatalom új szimbólumkészletet vezet be, hanem a felállított emlékművek kultuszfunkciókat betöltő kultusz szobrok is egyben, és ezek felállítását kell megelőzze a korábbi korszak emlékeinek megsemmisítése (Pótó 2003:68). Habár nincs politikai kontinuitás a régi és az új rendszer között (Pótó 2003: 32), a terület nem lehet soha tabula rasa, hiszen mindig történeti folytonosságba illeszkedik.

Sinkó Katalin megkülönbözteti a népítéletszerű szobordöntés politikai rítusát a rendelet általi eltávolítástól, hiszen előbbi úgy értelmezhetjük, mint valamilyen tabu mágikus megsemmisítését. De a szobordöntés csak olyan közegben hordoz jelentést, amely érti az aktus értelmét, ehhez pedig az kell, hogy ne műalkotásként szemléljük őket. Viszont tanulmányában amellet érvvel, hogy a negyvenes évek végén a nép képviselői, felbujtói maguk is politika aktivisták (Sinkó 1992). Esetünkben kizárható, hogy szobordöntéssel kell számolnunk, de az eltűnés opcióival későbbi fejezetben foglalkozom.

De nem csak a fordulat évei után kell számolnunk a köztéri szobrok dinamikájával, ez a rendszerváltások sajátja: így történt a kiegyezés után is (Péczei 1936), ahogy a tanácsköztársaság idején (Pótó 2001) vagy a trianoni béke után az utódállamok területén (Olay 1930) is. A Horthy-korszak viszont könnyen eltűnő plakátokon és gipszekon kívül semmi "maradandót" nem örökölt a tanácsköztársaságtól, így az rombolni sem tudott, de saját, direkt politikai emlékműveit felavatta (Pótó 2001). Ezek legnépesebb táborát a világháborús emlékművek teszik ki, amelyekből szinte minden kerületnek jutott. 1917-ben ugyanis belügyminiszteri rendelet kötelezte az önkormányzatokat I. világháborús hősi emlékművek állítására, 1925-től pedig központi "ideológiai zsűri", a Hősi Emlékművek Bíráló Bizottsága (lásd L. Juhász 2011) ügyelt helyes politikai mondanivalójukra, vagyis a látens irredentizmusra (Pótó 2001).

Természetesen a szoborváltások tendenciája a rendszerváltással nem szűnt meg, ennek sajátos lenyomatát találjuk a Szoborparkban. De aktualitását tekintve talán nem túlzóan elrugaszkodott ugrás párhuzamot vonni a például a Kossuth tér körüli botrányokkal, amivel kedvére és előnyére sakkozik a mindenkori politikai hatalom, letörölve az elmúlt rendszerek emlékét. Összességében Koselleck szerint emlékműveket akkor bontanak le, ha fenyegetést jelentenek a hatalomnak, vagy amikor az az élő tradíciót elnyomni tervezi (2002).

Hova tűnt – feltételezések

Arra a kérdésre, hogy hova tűnt nyom nélkül az emlékmű, eddigi kutatásaim alapján csak hipotéziseket tudtam nyújtani, mostanra azonban légi fotók (24. ábra) és hadi térképek alapján behatároltam a lebontás ante és post quem időpontját: 1962-77. Az eltűnés időpontjának lehetőségei, amelyeket alább részletezek, a következők voltak: az emlékmű a háborúban megsemmisül; a negyvenes években eltávolítják; az ötvenes években távolítják el; a Kádár - korszakig nyoma marad. Az előbbi kettőt egy fejezetben tárgyalom, hiszen a háború utáni helyre nem állítás majdnem azonos funkciót tölt be az eltávolítással. Azért érzem fontosnak, hogy a be nem következett alternatívák is végiglépjünk, hogy ezáltal világosan láthassuk az emlékmű különböző rezsimek alatt felmerülő funkcióváltásait, és teljes képet alkothassunk róla, mire a Kádár - korhoz érünk.

21. ábra

22. ábra

23. ábra

17. ábra

18. ábra

19. ábra

Háborútól az 50-es évekig

„Tisztában kell lennünk, mit csinálunk, mit szabad tennünk és mit akarunk tenni, nehogy a gyors javítások, helyreállítások hevében valami olyan történjék egy műemlékkel, ami azután pótolhatatlan veszteséget jelent.” (Péczeli Béla)

A háború után a fővárosképe sok helyen szinte a felismerhetetlenségig megváltozott. Azért sem volt könnyű az emlékművek helyzetét megvizsgálni, mert a romok mindent befedtek, továbbá veszélyt jelenthettek a még fel nem robbant bombák is (Egy év története 1946). Egy, a fővárosi levéltárban található 1945-ös jelentés szerint a város ostroma során 13 emlékmű semmisült meg teljesen a 300 budapesti szobor közül, a sérültekből pedig 16 szobrot állítottak helyre, viszont a kőszobrokat – mint a Hősök Oltára nehezebb, így forrásaink főként a bronzszobrokról vannak (BFL XXIII.114.3835). Ez azért lényeges, mert az 1949-es rendeletig kaotikus az eddigi rendszer jelképeinek kezelése és az újak felállításának szisztémája, tulajdonképpen konszenzusmentes, az emlékművek politikájára abból tudunk következtetni, hogy miket állítanak, és miket nem állítanak helyre. 1945-ben még az értékek megóvása volt a fő motiváció, de az óriási infláció okozta anyagi prioritások aktualizáltak már egy ideológia-politika szempontot is. Az infláción túl az 1945-ös szoborrongálások is befolyásolták a helyreállítások ütemét (Pótó 2003:99), de hozzáfűzném, hogy a város-helyreállítással foglalkozó bizottságok számára az épületromok előnyt élveztek. Erre példa az is, hogy szobrok eltűnését késve jelentik, hiszen nem ez a legfontosabb 1945 tavaszán. Ezek során az „ál-szobordöntések” során a politikai indíttatást és a fém tolvajokat nehéz elkülöníteni egymástól. Később ez a kettő összeforr, hisz az először ipari célra a szobrokból eltulajdonított színesfémeket később emlékművekhez (pl. a Sztálin-szoborhoz) használták fel. Eleinte védett helyre szállítják őket ezek elől, így járnak el Mechwart és Görgey bronzszobraival, vagy az Ezredéves emlékmű három királyalakjával, de az irredenta műkö szobrok is a Bazilika pincéjébe kerülnek (Pótó 2003). További bronzszobrok – mint például Andrassy vagy Görgey, Vignali Rafael bronzműhelyébe jutnak elvileg javításra (BFL XXIII. 114. 3835/7. 1951-51), Pótó viszont ugyanebben az iratban meglátja - szemben saját gyakorlatlansággal -, hogy Vignalinál csak a szobrok tömege van feltüntetve, így feltehetően eleve beolvasztásra szánták őket (2003:47). Vannak szobormaradékok, amelyeket a Kiscelli Múzeumba

helyeznek el (BFL XXIII. 114. 3735/6 1950-51), ide kerülnek továbbá a politikai okokból eltüntetett, de nem megsemmisített köztéri szobrok is.⁷

Pogányi Ö. Gábor szól nem csak bronz, hanem kő nyersanyagraktárról is (1949:2.), de eddig csak bronzról van tudomásom, habár az Andrássy szobor márvány talpazatának felhasználásáról van nyomunk: 1947. augusztus 29-i Polgármesteri Határozatban a polgármester utasítást ad rá, hogy a Dráva utcai telepről adják ki az Andrássy-szobor talpazatából az F5 számú követ Somorjai és Juhász kőfaragók számára a készülő József Attila emléktáblához (idézi Pótó 2003:66). Emiatt eshetett volna meg, hogy a Hősök Oltárának márványtömbjeit is felhasználták ilyen célra, mészkő részét pedig úttöltésre. Habár megtiltották, hogy a lakosság újrahasznosítsa a romokat (BFL II.1.0.1945. 73.kötet), nem kizárt, hogy a temetőből elkotorták, amire szükségük volt. „Így válnak a hallhatatlannak szánt nagyságok nyersanyaggá!” – válaszolta a Kis újság riporterének Pogányi mérhetetlen cinizmussal (194:2.).

Az első világháborús emlékművek közül sok háborítatlanul vészelt át az államszocializmust. Ennek oka, hogy ugyan 1947-ben felülvizsgálják a háborús emlékeket, de csak az irredenta jeleket vésik le róluk (például az erdélyi 2. huszárezred hősi emlékművéről is csak lekaparják a domborművet). Vagy a revíziós feliratokat és domborműveket távolítják el róluk (például a 32-esek terén álló 32-es Mária Terézia gyalogezred szobrát a pozsonyi töredék nélkül restaurálják), vagy nyomtalanul eltűnnek az irredenta emlékművek, illetve funkciót váltva díszítő szobrok maradnak (Pótó 2003). A honvédek hozzátartozóira hivatkozva toleránsak - de csak az ép emlékművekkel kapcsolatban, a tolerancia anyagi következményeit nem vállalják (Pótó 2003). Erre példa Tüzéremlékmű kálváriája, amely a fotók alapján nem sérült helyrehozhatatlanul, habár azt állítják róla, és vagy tíz évig húzódik a lebontása (BFL XXIII. 114. 3835/4 1950-51). A Haditengerész emlékmű eltávolítása viszont egyértelműen Horthy ellenes aktus. A Klebelsberg, a Darányi és Tisza szobor is helyre nem állított lesz, ami szintén világos elhatárolódás a Horthy korszaktól (Pótó 2003:46).⁸

Az utóbbi szintén Foerk Ernő építész műve, akárcsak a Hősi emlékmű, és a példáján látszik, hogy a szintűgy 17 méter magas kőépítmény nem sérül olyannyira, mint az alacsonyabb és vékonyabb szobrok, a tetején álló oroszlán például a 60-as évekig sértetlen

⁷ Erre reflexió, hogy 1950.szept. 9-én Pál Mihály szorgalmazza a múzeum felújítását, mert a látogatók beláthatnak a raktárba, ahol a nem a szemük elé szánt darabokat is megláthatják (BFL XXIII. 114. 3835/6 1950-51.).

⁸ „Megemlíteném még a Tisza szobrot, amelynél idomtalanabb bronz és köszörnyeteg nem volt Budapest utcáin” (Pogány O. 1949:2)

marad. És habár a csapatok átvonultak Budapest ostromakor Rákoskeresztúron, és a háború során elveszett az 1937-ben a hősi temetőben felállított Hősök Harangja⁹, nem hittem, hogy az emlékmű a háború következtében semmisülhetett volna meg - illetve semmisülhetett volna meg véglegesen. E mellett az is szól, hogy 30-40-es évekből származó sírok a közeli parcellákban épségben maradtak. Továbbá, ha ez az óriási monstrum ledőlt volna, annak hatalmas kődarabjait is el kellett volna szállítani, aminek nyoma maradna.

Pótó pedig rámutat, hogy a háború által elpusztított emlékművek közül azok tűntek el véglegesen, aminek az új rendszer is szükségét érezte, így tekintik például Hunyadi és II. Rákóczi Ferenc szobrait is az ostromban megsemmisültnek, illetve a helyre nem állított emlékművek - az Andrássy, Bartha és Werbőczy kivételével - mind Horthy-korszakban készültek (2003).

Mivel az erdélyi művész által készített emlékmű egy egyértelműen irredenta jelképekben tobzódó szoborcsoport helyén állt, méghozzá kontinuitásban azzal, a nemzetközi hősi halottakat fedő talajon, arra hajlottam mindig is, hogy politikai okokból bontották el.

Ahogy Pogány Ö. bevallja: „a fokozatos átalakulás kézenfekvő megoldása az, hogy elsősorban a politikailag kirívó, ellenforradalmi s egyéb reakciós szellemet hordozó emlékeket távolítjuk el” (1949:2). A nemzeti vértanúk emlékműve volt az első, amire hivatalos bontást rendel el az FKT 1945 áprilisában. Ez azonban mégis szobordöntés áldozata lesz, és az Ereklés országzászlót távolítják el elsőként, hogy frekvenciát helyére kerülhessen a szovjet emlékmű. A - sokáig ambivalens módon a Szabadság téri szovjet emlékművel párhuzamosan álló - irredenta szobrokat pedig a megrendelést követően azonnal ledöntik - többek között külpolitikai okoknak köszönhetően (Pótó 2003). Márton Ferenc emlékművével kapcsolatban is fontos tényező a külpolitika, hiszen nemcsak hogy irredenta sugallatú hősi emlékműveket alkot, a művész maga is erdélyi, aki saját bőrén tapasztalta Trianon következményeit. Igaz, az antant halottai és az Isten kardját folytató emlékmű egymáson már önmagában ellentmondást hordoznak, de a következő rezsim reakciója is paradox, hisz a Bardholtz és a Washington amerikai kötődésű emlékműveket viszont külpolitikai okokból a 40-es évek végén helyre állították (Pótó 2003:110). Egy nemzetközi temető fölött magasodó emlékmű lebontása pedig belerondítana ebbe a külpolitikai képbe. Ám ez is segíthet meghatározni a lebontás dátumát, hisz amikor a

⁹Szlezák László harangöntő készítette, aki ebben a temetőben nyugszik. (Lukácsi 2004)

magyar kormány még bízott benne, hogy a nagyhatalmak közül valamelyik támogatni fogja Magyarország Erdély részei iránti területi igényeit, akkor elsők között állították helyre az amerikai kötődésű szobrokat 1945-46-ban (Pótó 2001). 1948-49-ben viszont már ideológiai ellenféllé vált Amerika, így évtizedekre raktárba került Bandholtz szobra (vö. Pótó 2001). A mostani ismereteinkkel viszont azt mondhatjuk, ez magyarázhatja talán az 1962-ben még álló emlékművünk háború utáni esetleges helyreállítását.

Különösen izgalmas Márton Ferenc másik fővárosi I. világháborús emlékművének¹⁰ a sorsa. Az 1938-ban felavatott, a mai Fővám tér szökőkútja helyén álló I. honvéd és népfölkelő gyalogezred emlékművét esztétikai okokra hivatkozva távolítják el (Pogány Ö. 1949) hirtelenjében 1948 októberében. A már sokszor emlegetett Vignali Gusmamano visszaemlékezése szerint, viszont zavarba ejtő volt szemben a Gellért-hegyen 1947-ben készült szovjet emlékművel. Maga Pogány Ö. is bevallja ezt szándékolatlanul: „helytelenül értelmezték a Városháza Intézkedését azok, akik a szobor lebontásában az elesett honvédek iránti kegyelet megsértését látták! Egy zavaros, álromantikus és imperialista agresszivitást tükröző szobor tűnt el Budapest legforgalmasabb teréről.” (1949:2). 1950-ban valószínűleg beolvasztásra került az Andrássy, Görgey és Darányi szobrokkal együtt (Pótó 2003), a helyére pedig a Szoborparkba száműzött Dimitrov emlékművet (Rajna 1989) állítják, amiről Pogányi úgy fogalmaz, hogy „egyszerű, de mindenképpen ízléses mű” (1949:2). Ezzel nem maradt Márton Ferencnek emlékműve Budapesten¹¹, hisz a szintén a temetőben, a főkapu tornyán álló pálmaágot tartó Génusz szobra, ami villámcsapás következtében sérült meg, még jóval korábban lebontásra került. Így még az is felmerülhet halványan, hogy a probléma Márton Ferenc személyével volt valójában a szoborral kapcsolatban.

50-es években vagy azután

Az információforrást nem megjelölő kiadványok egyetértenek abban, hogy a hősi temetőt az 1950-es években számolják fel, mi több, van olyan, ami 1955-öt jelöl meg pontos dátumként (pl. Csernus-Lukács et al. 1999). Ahogy korábban már szó esett róla, ezzel járt a nemzetközi sírok felszámolása, amely sérti a Genfi egyezményt. Ennek következtében volt egy olyan feltételezésem is, hogy a bezáráshoz kötődően került az emlékmű lebontásra.

A Fővárosi Tanács Népművelési osztályának 1950-1956 közötti nyilvántartó könyveiben László Péter neve alatt a fővárosi emlékművek eltávolítása bejegyzés szerepel

¹⁰Pótó szerint az egyetlen lebontott I. világháborús emlék a fővárosban (idézi Szabó 2001), ez is azt mutatja, hogy könyve megírásakor nem tudott a hősi emlékműről, különben említene azt mint az alkotó másik munkáját.

¹¹Más a mai Magyarország területén található hősi emlékművei még állnak (Szabó 2001).

1951. jan. 27-i időponttal (BFL XIII. 74. 1600-10804. 1950-51). Ennek a teljes VB jegyzőkönyve olvasható (XXIII. 114. 13. 10916. 1950), és meglepő az a hatalmas döbbenet, amelyet a felvetés okoz a bizottság egyes tagjaiban, hiszen már túl vagyunk a szoboreltávolítások fénykorán (vö. Póto 2001)¹². A benyújtó szerint eredetileg 6-8 oldalas volt a lista, és nem szerepelnek benne végül az egyházi és a honvédelmi emlékművek. Ez azért nem igaz, mert világháborús emlékműről feliratot letöröltetnek ezzel a rendelkezéssel, és útjára bocsátják a majd 1955-ben lebontott Tüzéremlékmű lebontási vitáját. Ebből is látszik, milyen fehér folton helyezkedik el a keresett emlékművünk, hiszen egyszerre hordoz szakrális, honvédelmi és politikai jelentést.¹³

Egy korábbi bejegyzés szerint Hajnal Zoltán különböző szobrok eltávolítását kéri 1950. május 30-án (XXIII.114.74.1600-10804.109), de ebben sem volt a Hősi emlékműre utaló nyom. Egy gyanús bejegyzés 1954. március 22-éről a „hősi emlékművek rendbe (?) hozása ü.” címet viseli, viszont ez sajnálatos módon selejtezett irat, viszont nem sokkal ezután szerepel az iktatókönyvben a rokon Tüzéremlékmű lebontása. Egy 1955. március 15-i bejegyzés az „újköztető ügyei” címmel olvasható, ehhez azonban még nem sikerült hozzájutnom. De feltételezésem szerint erre az időre tehető a hősi temető megszüntetése, viszont a Fővárosi Tanács emlékmű felügyelettel megbízott népművelési osztályának fennmaradt és összegyűjtött iratai nem szolgálnak számunkra erről több információval.¹⁴

A Kádár korban

Összegezve az eddigieket: amennyiben az emlékművet a háború nem pusztította el, a Rákosi korszakban legegyszerűbben a háborút követő városképi, inflációs és politikai káoszban lehetett volna még a helyreállítások előtt eltüntetni, szinte nyomtalanul. Ebben az időben a vizsgált emlékművünk implicit irredenta felhangja, szakrális és Horthy-kori mivolta adhatna indokot az eltávolításra. Az ötvenes évekre pedig már egy szisztematikusabb az FKT által végrehajtott szoboreltávolítási rendszerrel találkozunk, amelyben a hősi temető gondozásáról való lemondás adhatna táptalajt a bontásra. Hozzá kell tenni, hogy sem a levéltárban, sem a köztéri emlékműveket rendszerező

¹² Olvasni olyan döbrent véleményt, ami azzal analóg, hogy ha ezt megtehetik, akkor már mindent megtehetnek.

¹³ Eddig mellőztünk azt az szempontot, hogy a szobor nem csak erősen kötődik a Horthy- korszakhoz, mi több irredenta felhangja van, hanem „oltár” titulusa és szakrális környezete miatt egyházi jellege okán sem tűrhető az ötvenes években.

¹⁴ A temetőbezárásoknak külön története van, 1952-54 között számtalan temetőt terveznek bezárni/zárni be, parkosítást és exhumálást terveznek. Ebből is látszik, hogy a temető mint a látogatott, így életben tartott emlékezet helye politikailag veszélyes. Temető bezárások napirendi pontot találni a Rákosi alatti tanácsulési jegyzőkönyvekben (XXIII.102.a.83.10922).

katalógusokban nem találtam nyomát az emlékműnek 1934 és 1977 között, ahogy azt a következő fejezetben látni fogjuk.

Ma már bizonyos a hadi térképek és légi fotók alapján, hogy 1962 és 1977 között tűnt el a hősi emlékmű.

Korábban forráshibának és az információk korábbi megszakadásának tartottam, hogy létrejött ez a megoldási lehetőség is a lebontás kérdésére. Rajna György 1989-es könyvének a FSZEK-hez eljuttatott 1977. december 11-i kéziratában Márton Ferenc

24. ábra
emlékműve „kökoporsó” megnevezéssel az 1945 előtt épített, de álló emlékművek közé sorolatik. Ha ez igaz, akkor az emlékmű megítélése átkerülne a nem kívánatos kategóriából a megtűrt csoportba. Amennyiben ekkor csak a kökoporsó állna, és a 17 méteres monumentális építmény nem, az egyet jelentene az emlékmű átértékelődésével. Hiszen az elején láthattuk, hogy egy emlékmű helye és mérete is hordoz jelentést. Azzal, hogy körülötte a hősi temetőt felszámolják, kontextusát veszti, mérete csökkenésével pedig egyenesen arányosan csökken a jelentősége, az idő előrehaladtával pedig az aktualitása, így szinte csupán temetődíszítő funkciót töltene be. Ám, ha ez a feltevés az igaz, még mindig kérdéses, hogy a kökoporsó hova tűnt azóta.

Evidensen felmerül a kérdés, hogy ha a felvázolt korszakok viszonyosságait túlélte az a hősi emlékmű, akkor miért épp a hatvanas-hetvenes évekre vált derogálónvá léte, méghozzá egy kevésbé frekvenciált helyen? De valóban „non lieu” a rákoskeresztúri temető? 1961. február 24-től kezdve egészen biztosan nem.

Mi történt ekkor? Pajcsics József ezredes vezette Nagy Imre és mártírtársai sírhelyének felkutatását, az ő munkája alapján ismerjük az 1961. február 25-én keltezett, szigorúan titkos minősítésű, kézzel írt, „Darázs-fészek” fedőnevű jelentést, amely Nagy Imre, Gimes Miklós és Maléter Pál kihantolásáról és újratemetéséről szól. A jelentés szerint 1961. február 24-én, 16.45 órakor kezdte meg egy tífős brigád a kihantolást a Kozma utcai börtön területén. A művelet az előre kidolgozott szempontok szerint zajlott és a "legnagyobb rendben folyt le". A kihantolás helyéről 19.15 órakor, teljes sötétségben mentek át a temetőbe, és helyezték el a három koporsót a 301-es parcella 23. sor 8-9. sírhelyébe. A 8-as sírhelybe Naszladi Péter fedőnéven temették el Maléter Pált és Gimes Miklóst. A 9-es sírhelybe pedig Borbíró Piroska neve alá helyezték el Nagy Imre holttestét. Ezeket a fedőneveket csak a temető igazgatósága kapta meg, más szervnél nem került

nyilvántartásba. Maga a jelentés egy példányban készült, Rajnai Sándor ezredesnek címezve (ld. bővebben Pajcsics 1993:92-100). Tehát az intézkedés, mint látjuk, a legnagyobb titokban történt, az illetékesek minden erejükkel azon voltak, hogy a sírhelyek holléte - és egyáltalán léte - feledésbe merüljön. Ha viszont a temető egyik felében egy 17 méter magas, monumentális emlékmű állít emléket egy előző rendszernek, az felhívja a figyelmet a kis sétával elérhető eltitkolni vágyott sírhelyekre is.

Nem emlékművünk léte, hanem jelenléte jelenthette a fő problémát. Tehát valóban jelentésváltozáson esett át: már nem a hősi temető Horthy - kori felhangja, hanem pusztán az emlékmű figyelemfelkeltő formája okozhatta vesztét. 56 emlékének eltörlési szándéka magával rántotta a hősi temető emlékének eltörlését is.

Ami biztos: hol nincs

Habár az emlékmű nem áll fizikai valójában, fontosabb kérdés ennél, hogy miért nem került át a kommunikatív emlékezetből a kulturális emlékezetbe (Assmann, J. 1992). A lelegején említett intézmények nem tudnak az emlékműről, vagy nem tudnak róla felvilágosítást adni. A Budapesti Temetkezési Intézet, a Kegyeleti Múzeum, az Új köztemető személyzete, a Hadtörténeti Múzeum és Intézet, a X. kerületi Helytörténeti Múzeum mind elutasító választ adtak a kérdésekre. Így fotót sem őriznek az emlékműről, ahogy a Nemzeti Múzeum és a FSZEK Budapest Gyűjteményének fotótára sem. Viszont utóbbi vezetője emlékezett Liber könyvéből a Hősök oltára fotójára. Egy ideig úgy tűnt, ez az egyetlen vizuális forrásunk az emlékműről az említett híradórészleten kívül. Később a Hadtörténeti Intézet térképtára és dolgozói nagy segítségemre voltak abban, hogy megtalálhassam az emlékművet ábrázoló légi fotókat.

A Fővárosi Levéltárban a 40-es évekből sem az FKT emlékművekkel, sem a romögyekkel foglalkozó bizottságainak iratai között sem találtam utalást az emlékműre, ahogy az 50-es évekből származó VB Tanácsulási jegyzőkönyvek és a Népművelési osztály emlékművekkel foglalkozó iratai között sem járt sikerrel. Ám a polgármester iratainak nem sikerült eddig a végére jutni.

A rákoskeresztúri új köztemető c.¹⁵ hivatalos kiadványban (Prutkay-Gáspár 1999) az áll, hogy az 1. parcellában nyugvó olasz katonák központi emlékműve Márton Ferenc alkotása (1999:6.). Ez az elképesztő tévedés több okból eredhet, annak ellenére, hogy természetesen hamis, mivel vagy 60 évvel későbbi munkáról van szó. Igaz, hogy

¹⁵ E szerint a 2-es hantnélküli percella, pedig oda temetkeztek. (Csernus-lukács et. al 1999)

kőkoporsót ábrázol az olasz emlékmű is, továbbá ez a parcella eredetileg az első világháborús magyar halottaké, másrésről e mellett állt Körmendi Frim Jenő szobra, ami jelenleg Márton Ferenc emlékműve mellett áll. Ám mindezek ellenére sem lehet magyarázatot adni a Budapesti Temetkezési Intézet kiadványának tévedéseire. A katalógusok egyébként is használhatatlannak tűnnek a kérdésben. Egyedül Lider Endre 1934-es Budapest szobrai és emléktáblái c. gyűjteménye szól (1934:434-435) részletesen a Hősi emlékműről, de nagyjából ez az utolsó forrás, amely említi. Medvey 1939-ban már nem tér ki rá, 1955-ben Lyka Károly által szerkesztett *Budapest szobrai* c. kötet már nem tartalmazza az emlékművet, de ez utóbbi nem meglepő. Erősen kivonatolt kiadványról van ugyanis szó, amely főként a szovjet hősi emlékműveket tárgyalja. A munkacímén *Budapest emlékművei* c. könyvhöz egyébként az előszót az FKT elnöke írta, erről is levéltári forrásunk van (BFL XXIII. 114. 3835). A későbbiekben *A negyven év közötti szobrai Budapesten 1945-1985* (Szöllősy et al. 1985) című kiállítás mutatója sem tesz említést a szoborról. Így érünk el Rajnai György korábban említett kéziratához, amelyben az 1945 előtt és után is meglévő szobrok között említi Márton Ferenc kőkoporsóját, és a X. kerületben elpusztult hősi emlékműként csak egy másik hősi emlékművet tárgyal. A 89-es kiadásban a megjegyzések rovatban szintén nem tünteti fel, hogy a szobor lebontott lenne, miközben Lőte Éva ma is álló szobrát lebontottként kezeli, tehát nem tartom megbízható forrásnak, habár Pótó is biztosra véve hivatkozik rá. *A Budapest köztéri szobrai 1692–1945* (Szöllősy et al. 1987) csak Márton Ferenc Fővám téri 48-ban elpusztult szobrát mutatja, viszont a temető egyéb szobrait sem említi – ahogy Rajna sem teszi. Pótó azt állítja, hogy a teljesség igénye véle tekinti át a 45-49 közötti emlékműhelyzetet (Pótó, 2003:15), ami innen visszatekintve kétséges, és a korábbi kiadás is kihagyja az emlékművet (1989). Sem Prohászka László (2004), sem Wehner Tibor (1986, 2001), sem Bob Dent (2009) nem tesz említés köztéri szobrokkal foglalkozó munkáiban a Hősök emlékművéről.

Érdekes, hogy a nem hivatalos források, mint a helyi lapok, városvédő kiadványok, illetve történelemnépszerűsítő folyóiratok emlékeznek meg a rendszerváltás után az emlékműről. Valószínűleg körkörösén egymásra hivatkozva „Hősök Oltáraként” említik, pedig nem tudni, honnan ered ez a név. Márton emlékművét korában nem nevezik így, csak az utókor vetítette rá ezt a nevet. Így Albrecht Gyula a *Rákosmentében* (2010) vagy a temetőket kutató Lukácsi Attila a *Múlt-Kor* portálján. Kérdésemre Lukácsi Attila nem tudott felvilágosítást adni az emlékműről, az ez ügyben szűkszavú Rajna Györgyre hivatkozott. Egyébként a Rákoskeresztúri temetőről nincs átfogó tanulmány az ő cikkén kívül, miközben a Kerepesi, illetve Farkasréti temetőkről a Kegyeleti Bizottság önálló

köteteket adott ki. A Városvédő egyesület titkársága szerint a temetőkkel foglalkozó munkacsoport készített egy vázlatot a temetőről, de az nem került kiadásra, készítőit pedig nem lehetett elérni. Az ehhez a körhöz köthető Zsigmond János viszont írt egy roppant elfogult, de hiánypótló tanulmányt *In memoriam hősi temető* címmel (2001), amelyben ugyan tesz említést az emlékműről, de kutatásom során bebizonyosodott, hogy állításai több ponton helytelenek. Az viszont kétségtelen, hogy a hősi temető kifejezetten mostoha sorsra jutott. Ezt felismerte a Honvédelmi Minisztérium is, hiszen programot indított a temető nemzetközi hősi halottainak felkutatására az elmúlt években, amely a <http://www.hadisir.hu/> honlapon követhető. Habár feladatkörükből kifolyólag dicséretes a kezdeményezés, talán mégis megkésettnek tűnik a 90-es évek érdektelensége, sőt felfordulása után. De ha már az online felületeken tartunk, említést kell tennünk az amatőr tartalmakról is. Az olyan neves kutatók által, mint Pótó János életben tartott szoborlap.hu, ahova több általam hivatkozott szerző és a helyi lakosok is töltenek fel tartalmat, kutatásom kezdetén szintén nem tudott a szoborról. 2012 novemberében azonban már feltűntetik emlékművünket az azóta kozterkep.hu nevet viselő oldalon a budapesti köztéri szobrok között.

További kutatási tervek

Mivel csak felvázoltam egy sokadik ránézésre is bonyolult problémát, joggal várható el, hogy előrevetítsem a megoldás lehetőségét is. Tervezem, hogy levéltári kutatómunkám az Országos Levéltárban folytatom. Ennek keretén belül a Honvédelmi Minisztérium feltételezhetően 1955-ös döntését kéne felfejteni, és a temető felszámolásának útján eljutni a szobor felszámolásáig, mindemellett persze a lebontás utasításának nyomára kéne bukkanni.

Fontos lenne igazolni az eddig csak hipotetikus összefüggést az emlékmű lebontása és Nagy Imre és társai elhantolása között.

Az emlékmű maradványaival kapcsolatban - mivel az sem kizárt, hogy a temetőben használták fel az emlékmű darabjait -, hasznos lehet felvenni a kapcsolatot a kőbányai sírfaragókkal, ugyanis a szakma azon a területen apáról fiúra öröklődött egy darabig (Isaszegi 2005). A lebontás idejének szűkítéséért próbálom alulról, a helyi, idős lakosság irányából is megközelíteni a kérdést a régi papon keresztül, hátha személyes emlékezetük lesz segítségünkre. Továbbá együttműködést tervezek a Nemzeti Sírkert és Kegyeleti Bizottság illetékesével, a temetőtörténész Tóth Vilmossal (lásd 1999, 2003, 2009), illetve a hősök temetőjének történetét feldolgozó Zsigmond Jánossal (2001). Az ő hozzáértésük

talán közelebb visz ahhoz, hogy rájövünk, milyen sorsra jutott a Hősök Oltára. Tágabb tervem pedig, hogy az emlékmű teljes történetét magyarországi és szélesebb európai kontextusba ültessem.

Képek jegyzéke

1. ábra: A katonai temető térképe. Forrás: Csernus-Lukács 1999.
2. ábra: Gerenday Károly: I. világháború kilencven hősi halottja emlékére. Fotó: Dr. Varga József.
3. ábra: Isten kardja. Forrás: FSZEK Budapest Gyűjtemény.
4. ábra: Márton Ferenc: A rákoskeresztúri hősi emlékmű építése. 1938, olaj, vászon. Csíki Székely Múzeum. Fotó: Szabó András.
5. ábra: Hősi emlékmű. A fotó eredetijét nem találni, származási helye Liber 1934:434.
6. ábra: Körmendi Frim Jenő: Honvéd
7. ábra: Lőte Éva: Idegenben nyugvó hősi halottak emlékműve. Fotó: Dr. Varga József.
8. ábra: I. világháborúban elesett magyar katonák emlékműve. Saját fotó.
9. a.b.c. ábra: 4-es parcella mai képe. Saját fotó. A 4-es parcella a két világháború között. Forrás: FSZEK B.GY.
10. ábra: A hősi temetőt elzáró urnafal. Saját fotó.
11. ábra: 1848-as halottak parcellája. Saját fotó.
12. ábra: A roma elesettek leendő emlékművének helye. Saját fotó.
13. ábra: Két sírkő egy síron. Saját fotó.
14. ábra: Elhanyagolt sírok. Saját fotó.
15. ábra: Kőtár. Saját fotó.
16. ábra: A 3-4-5-6 parcellák közötti tér, ma Körmendi Frim Jenő emlékművével a régi talpazaton. Saját fotó.
17. ábra: Törött tábla. Saját fotó.
- 18-19. ábra: A honvéd szobor talpazatára rótt nevek. Saját fotó.
21. ábra: Jovánovics György emlékműve és a 300-as parcella. Saját fotó.
22. ábra: Az eredeti talpazat. Saját fotó.
23. ábra: Az emlékmű mögötti fák. Saját fotó.
24. ábra: Légi fotó 1962-ből. Forrás: 1962.08.01. Hadtörténeti levéltár.

Felhasznált irodalom

- Albrecht Gyula 2010. Hol nyugszik a lila ruhás nő? A Rákoskeresztúri új köztemető történetéről. *Rákosmente*. 21(1.) 4.
- Audoin-Rouzeau, Stéphane – Becker, Annette 2007. *1914-1918, az újraírt háború*. L'Harmattan-Atelier, Budapest.
- Assmann, Jan 1992. *A kulturális emlékezet*. Atlantisz, Budapest.
- Csernus-Lukács Lajos – Triff Viktor – Zsigmond János 1999. *Budapesti temetők*. Budapest.
- Dent, Bob 2009. *Mesélő szobrok. Budapest köztéri emlékművei*. Budapest.
- Fehér Jolán Antónia 1933. *Budapest székesfőváros temetőinek története*. Budapest.
- Földényi F. László 1995. *Séta a 301-es parcellában. Jovánovics György thanatoplasztikája*, in: *A tágra nyílt szem*. Esszék, 1990–1994. Pécs, 237–259.
- György Péter 2012a. Miénk itt a köztér! *Magyar Narancs*. 24(14.) 50–51.
- György Péter 2012b. *A szétesett emlékezet – két temető példája*. Konferencia-előadás írott változata. Elhangzott: Loci Memoriae Hungariae, 2012.11.15.
- K. Horváth Zsolt 2005. Harc a szocializmusért szimbolikus mezőben. *Századvég* (10) 35. 32–68.
- Koselleck, Reinhart 2002. *War memorials: Identity Formations of the Survivors*. In: *The Practice of Conceptual History: Timing History, Spacing Concepts (Cultural Memory in the Present)*. Stanford University Press, 285–326.
- Kovács Lajos 1930. A budai katonatemető áthelyezése 1797-ben. *Historia*, 4–6.
- Liber Endre 1934. *Budapest szobrai és emléktáblái*. Budapest.
- L. Juhász Ilona 2011. *Neveitek e márványlapon... A háború jelei*. Fórum Kisebbségkutató Intézet – Etnológiai Központ.
- Lukácsi Attila 2004: Budapest három legnagyobb temetője. *Múlt-kor*. 2004. október 26. 10:30
Online: <http://www.mult-kor.hu/cikk.php?id=8036>. Letöltés ideje: 2012.05.06. 12.24.
- Lukácsi Attila 2007. Egyedülálló a fővárosi temetők mostoha sorsa. 2007. november 1. 10:00.
Múlt-kor. Onilne: http://www.mult-kor.hu/20071101_egyedulallo_a_fovarosi_temetok_mostoha_sorsa. Letöltés ideje: 2012.05.06. 12.25.
- Lyka Károly 1955. *Budapest szobrai*. Budapest.
- Medvey Lajos 1939. *Vezető Budapest szobrai megtekintéséhez*. Budapest.
- Nora, Pierre 1999. Emlékezet és történelem között. A helyek problematikája. *Aetas*, .3. 146.
Onilne: <http://epa.oszk.hu/00800/00861/00012/99-3-10.html>. Letöltés ideje: 2012.05.06. 13.03.

Olay Ferenc 1930. *A magyar művelődés kálváriája az elszakított területeken, 1918-1928.* Budapest, Magyar Nemzeti Szövetség.

Pajcsics József 1993. Nagy Imre és mártírtársai sírhelyének felkutatása. *Rendészeti Szemle.* (31.) 10. 89-106.

Péczy Béla 1936. *Budapest szobrairól.* Budapest.

Péczy Béla 1945. *A budapesti műemlékek ostrom utáni sorsával és helyreállításával kapcsolatos feladatok.* Budapest.

Póty János 1989. *Emlékművek, politika, közgondolkodás.* Budapest.

Póty János 2001. Rendszerváltások és emlékművek. *Budapesti negyed: lap a városról.* (9.) 2-3. 219-244.

Póty János 2003. *Az emlékeztetés helyei. Emlékművek és politika.* Budapest.

Prohászka László 2004. *Szoborhistóriák.* Budapest.

Prost, Antoine 1984. *Les monuments aux morts : Culte républicain ? Culte civique ? Culte patriotique ?*, in: *Les lieux de mémoire I- La République.* Nora, Pierre (szerk.) Editions Gallimard, Paris, 195-225.

Prutkay Jánosné - Gáspár László (szerk.) 1999. *Rákoskeresztúri Új Köztemető.* Budapest, Budapesti Temetkezési Intézet Rt.

Rajna György 1989. *Budapest köztéri szobrainak katalógusa.* Budapest.

Rényi András 1995. A dekonstruált kegyelet. Jovánovics György 1956-os emlék/műve és a posztmodern szobrászat. *Holmi.* 10.

Sinkó Katalin 1992. *A politika rítusai: emlékműállítás, szobordöntés.* In: *A művészet katonái. Sztálinizmus és kultúra.* György Péter - Turai Hedvig (szerk.). Budapest. 67–79.

Sinkovicsné Kalina Julianna 1988. *Rákoskeresztúr belső emlékei és földrajzi dűlőnevei.* Budapest.

Spiegel Frigyes 1915. *Isten kardja – Hősök emléke. 80 vázlatrajz elesett hőseink emlékének művészi megörökítésére.* A Magyar Építőművészek Szövetségének kiadása.

Szabó András 2009. *A maszk. Márton Ferenc.* Csíkszereda.

Szöllőssy Ágnes – Szilágyi András – Hadházy Levente (szerk.) 1985. *Negyven év köztéri szobrai Budapesten 1945–1985.* Budapest.

Szöllőssy Ágnes – Szilágyi András – Hadházy Levente (szerk.) 1987. *Budapest köztéri szobrai 1692–1945.* Budapest.

Tóth Vilmos 1999. A Kerepesi úti temető I–II. *Budapesti Negyed,* 24–25. Budapest.

Tóth Vilmos – Zsigmond János 2003. A Farkasréti temető I–III. *Budapesti Negyed*, 40–42. Budapest.

Tóth Vilmos 2006. *Síremlékművészet*. Budapest.

Young, James E. 2004: *Törött sírkövek és zsidó emlékezet Lengyelországban*. In: Erdősi Péter - Sonkoly Gábor szerk.: *A kulturális örökség*. Budapest.

Wehner Tibor 1986. *Köztéri szobraink*. Budapest.

Wehner Tibor 2001. *A hazugság és a hiány emlékművei*. Budapest.

Zsigmond János 2001. *In memoriam Hősök temetője*. Budapest.

Egy év története. 1946. Budapest.

Levéltári források:

BFL.XXIII.114.1790

BFL. XXIII.114. 3835

BFL. XXIII.114.863.

BFL.XXIII.114. 1600-10804

BFL.XXIII.114.1129384

BFL.XXIII. 114. 1-878

BFL.XXIII.114.1.8775

BFL.XXIII.102.a.10916

BFL.XXIII.102.a.10922

BFL.XXIII.102.a.10930

BFL.XXIII.102.a.10932

BFL.II.1a.73-75, kötet.